

ЛЕКЦІЯ № 11

- 1 Види соціологічних досліджень.
- 2 Специфіка досліджень і їх можливості.

ПОНЯТТЯ ТА ЕТАПИ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначальний вплив на становлення і розвиток сучасної соціологічної науки мають дослідження, які поглиблюють знання людства про сутність явищ соціальної дійсності, допомагають у виробленні засобів наукового управління процесами розвитку суспільства.

***Соціологічне дослідження** — це складний комплекс програмно упорядкованих науково-теоретичних, методичних та організаційно-технічних засобів, спрямованих на досягнення дослідницьких цілей і завдань.*

Соціологічні дослідження суттєво відрізняються між собою залежно від обсягів та складності проблем, строків їх проведення. Однак будь-яке із соціологічних досліджень проходить кілька взаємопов'язаних етапів: підготовка, реалізація, аналіз та впровадження результатів.

Підготовчий етап — один з найскладніших і найвідповідальніших. Він охоплює широке коло теоретичних та емпіричних питань, пов'язаних з визначенням методологічних орієнтирів, методичної платформи, узгодження із замовником оплати праці, організації опитувань та опрацювання інформації, координації зусиль, контролю та ін.

На етапі реалізації найважливішими є процеси збирання та опрацювання соціологічної інформації. Ці процеси можуть тривати від кількох тижнів до багатьох місяців, нерідко доводиться опрацьовувати від кількох сот до десятків тисяч одиниць інформаційних джерел. На стадії підготовки зібраної інформації до її опрацювання на ЕОМ або вручну треба докласти не менше зусиль, ніж для опрацювання інформації про досліджуваний об'єкт.

Етап аналізу — найвідповідальніший і найтрудомісткіший процес змістового опрацювання зібраної соціологічної інформації. Визначені раніше методологічні орієнтири набувають на цьому етапі змістовності та впорядкованості зв'язків між теорією та практичними висновками у вдосконаленні діяльності досліджуваного об'єкта. На цьому етапі відбувається підготовка науково обґрунтованого звіту, до якого входять висновки та пропозиції за результатами дослідження.

Етап впровадження завершує соціологічне дослідження, метою якого є підготовка одержаних даних для теоретичної апробації або практичного втілення. Відомо, що науковий звіт нерідко містить нову інформацію про

досліджуваний об'єкт, яка потребує аналізу в наукових колах. Матеріали дослідження повинні бути представлені у формі монографій, статей, доповідей тощо. Оскільки матеріали наукового звіту мають аналітичний, рекомендаційний характер, часто їх зміст потребує свого втілення в конкретних програмах, наказах, планах, заходах тощо. Нерідко соціологи координують або здійснюють нагляд за впровадженням і реалізацією пропонованих ними рекомендацій.

Найважливішу роль у розвитку системи пізнання відіграють такі функції соціологічного дослідження;

- а) методологічний зв'язок між різними науковими дисциплінами;
- б) приріст нових знань;
- в) поглиблення уявлень про сутність соціальних явищ;
- г) практичні заходи щодо вдосконалення соціальної дійсності.

Соціологічні дослідження потребують високої професійної культури організаторів та виконавців, що є однією з передумов отримання достовірної та надійної соціологічної інформації, обґрунтованих висновків та загальнонаукової спроможності будь-якого соціологічного дослідження. На нинішньому етапі розвитку вітчизняної соціології саме ця проблема є найактуальнішою і недостатньо реалізованою;

Соціологічні дослідження відіграють значну роль у розвитку багатьох сфер та напрямів сучасної системи епістемології (те саме, що й гносеологія, тобто — теорія пізнання). Вивчаючи проблеми, протиріччя та тенденції громадського життя у всьому розмаїтті пов'язаних з цим явищ, соціологічні дослідження дають змогу:

- реалізувати функції міждисциплінарного методологічного зв'язку, що об'єднує понятійно-категорійний апарат соціології з комплексом наук про людину та суспільство;
- поглиблювати уявлення про сутність соціальних процесів, тенденцій та пов'язаних з ними закономірностей;
- збагачувати соціологічну науку новими знаннями;
- формувати конкретні заходи щодо вдосконалення соціальної дійсності.

ФАКТОЛОГІЧНІ Й ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Поняття «соціальний факт» інколи тлумачиться як науково зафіксований факт соціальної реальності, що є відправним моментом соціологічного, економічного та інших типів соціального аналізу. Подібні визначення недостатньо відображають зміст проблеми, оскільки автоматично постає слушне питання: як бути з безліччю фактів, які насправді існують, але не зафіксовані наукою? Зрозуміло, що це значно обмежує можливості системи пізнання.

Щодо логіко-гносеологічного розуміння поняття «соціальний факт»,

то поряд із фактологічними ознаками діяльності суб'єктів соціуму є також мотиви, навички, стиль мислення, пам'ять, диспозиції, рівень свідомості тощо. Отже, цей аспект наближає нас до розуміння змісту соціальних фактів. Механізм набуття фактом того чи іншого змісту відображає система категорій наукового аналізу. Таким чином, в гносеологічному аспекті соціальний факт можна визначити як усе розмаїття та багатство понять, образів, відчуттів переживань про явища соціальної дійсності у певному просторово-часовому континуумі (неперервному утворенні). Згідно з цим визначенням, форма та зміст соціальних фактів детерміновані рівнем розвитку цивілізації. Показником і критерієм рівня її розвитку є пізнавальна парадигма.

У розумінні природи факту (у тому числі й соціального) потрібно розрізняти дві провідні тенденції: фактуалізм і теоретизм. Прихильники фактуалізму небезпідставно підкреслюють незалежність і автономність фактів щодо теорії (наприклад, неота постпозитивізм). Прихильники теоретизму, навпаки, стверджують, що факти цілком залежать від теорії і при зміні парадигм відбувається зміна всього фактуального базису науки. Діалектичний підхід потребує враховувати залежність факту від теорії (яка формує його концептуальну основу), але при цьому не можна забувати про відносність такої залежності, бо факт детермінований також і об'єктивною реальністю.

Подвійна сутність соціального факту нагадує про обов'язковість вимог аналізу кожної із складових протиріччя, які й становлять ознаки факту. У соціологічному дослідженні ця умова виявляється через необхідність одночасно розрізняти формальні та змістові, кількісні та якісні, актуальні та потенційні, випадкові чи закономірні, позитивні чи негативні аспекти та ознаки досліджуваного факту.

Відомо багато прикладів впливу світоглядних концепцій на розуміння тих чи інших фактів. Скажімо, перекручування історії негативно позначилося на уявленнях про соціальну структуру, процеси господарювання та суб'єктивні відносини у різних сферах життєдіяльності суспільства.

У будь-якому соціальному факті наявна сукупність ознак як прийнятного, позитивного, так і неприйнятного, негативного. Практично будь-який факт має ознаки явищ, спрямованих у майбутнє, перспективних за своєю суттю, але є в ньому і безперспективні елементи. Одним з основних завдань наукового дослідження повинно бути уявлення про соціальні факти, як про дещо цілісне, істинне з усіма його «за» і «проти». У такому разі можливе переведення соціального факту з побутового у розряд наукових соціальних фактів.

Отже:

— соціальний факт — це явище дійсності, яке має сутнісний смисл і значення;

— сам по собі соціальний факт — це ще далеко не науковий факт;

- будь-який факт має **подвійну** природу, тобто явищний та сутнісний, формальний та **змістовий** аспекти аналізу;
- перехід факту з **розряду соціального до наукового здійснюється** за допомогою **соціологічних** наукових методів (опитування, спостереження тощо) у руслі тієї чи іншої методологічної парадигми;
- подвійна сутність соціального факту потребує при його аналізі вмілого використання діалектичного методу пізнання.

ЯВИЩНИЙ ТА СУТНІСНИЙ РІВНІ АНАЛІЗУ СОЦІУМУ

Питання про сутність соціологічного дослідження неминуче пов'язане з розумінням сутності соціальної реальності, тобто справжнього буття. Саме онтологічні (сутнісні) передумови визначають конкретний зміст, форму, структуру та інші основні ознаки, на яких ґрунтуються мета і сутність відповідних соціологічних досліджень. Категорія «сутність», тлумачення її змісту та функціонування належать до однієї з найяскравіших і суперечливих сторінок історії пізнання. Саме довкола неї фігурувало найбільше схоластичних і навіть містичних схем. Негативне ставлення до пізнавальних її можливостей увібрала в себе течія позитивістського скептицизму, один з представників якої — Бертран Рассел охарактеризував її як «безнадійно хибне поняття».

Але життєвий досвід, процес прийняття рішень, науково-дослідна практика нашоухуються на одвічну проблему знаходження невідомого, яке позначають свідомо невизначеним виразом — «фізична сутність». Невизначені категорії справляють значний вплив на розвиток комплексу наук про людину та суспільство, в тому числі й соціологію.

Відомо, що соціальна реальність як об'єкт постає перед дослідником насамперед як єдність явища та сутності. У такому разі зрозуміло, що явище та сутність є одними з найскладніших атрибутів соціального буття. Виходячи з цього, необхідно з'ясувати:

1. Що власне становить природу явища та сутності, тобто в чого вони складаються?
2. Який взаємозв'язок між явищем і сутністю?
3. Яке практичне значення мають ці категорії для соціологічного дослідження?

З позицій філософського аналізу поняття «явище» не таїть у собі чогось недоступного. Як відомо, всесвіт, матерію ми сприймаємо у найрізноманітніших формах— у формі окремої речі чи їх сукупності, властивості, стосунків, процесів, числових, звукових та інших знаків, звуків тощо. Справді, любов чи ненависть, симпатії чи антипатії виражають стосункові явища на рівні суб'єктно-об'єктних відносин. Стан здоров'я людини чи фінансової системи розкриває вже інші аспекти аналізу соціального об'єкта. Процеси мобільності систем, урбанізації, реорганізації чи розвитку

висвітлюють нові грані соціальних явищ. Це стосується і таких ознак соціальних явищ, як мотиви діяльності, структурні зміни, стиль мислення різних верств населення, їх диспозиції тощо. Таким чином, коли йдеться про явище як категорію соціальної дійсності, слід мати на увазі безліч реально існуючих форм сучасного буття людства.

***Соціальне явище** — розмаїття форм, у яких всесвіт та реальне буття постають перед суб'єктом.*

Цього, однак, замало для наближення до сутності явищ соціуму. Щоб глибше осягнути дистанцію між сутністю і явищем, варто врахувати щонайменше три обставини:

1. Одне й те саме явище соціальної дійсності може мати різний сенс для різних суб'єктів — особистостей, груп, інститутів, народів. Це стосується й наслідків впливу на мотиви та характер діяльності цих суб'єктів.
2. Будь-яке явище можна розглядати як об'єктивне тільки за його відповідності певним умовам та вимогам.
3. Обґрунтування достовірності та пізнаваності явищ об'єктивної реальності.

Ці аспекти є основою надійності інформації, одержаної в результаті соціологічних досліджень.

Аналіз сутності доцільно розпочинати з розкриття механізму переходу від окремого явища до визначення його як ознаки соціального явища. Відомо, що будь-які явища живі істоти сприймають за допомогою органів зору, слуху, нюху, тиску чи дотику. Отже, об'єктивно існуючими є ті явища дійсності, які безпосередньо сприймаються органами наших відчуттів, за допомогою спеціальних приладів і можуть бути підтверджені й зафіксовані наукою. Сам механізм трансформації явища з розряду існуючих абстрактно відбувається завдяки тому, що суб'єкт за допомогою органів чуття виокремлює із всього різнобарв'я форм явищ певну річ, властивість. Характер відчуттів з часом ускладнюється, бо окремі з них об'єднуються в групи, диференціюються, збагачуються.

Завдяки тому, що процес виокремлення певного відчуття відбувається багаторазово, суб'єкт нагромаджує досвід, який закріплюється механізмами пам'яті біологічних, психофізіологічних та соціальних систем. Зафіксовані у пам'яті схеми відображають характер сприйняття явищ, тобто формують своєрідні моделі уявлень про властивості або наслідки впливу тих чи інших речей, відносин, стосунків тощо.

Далі настає пошук гарантій свого існування, задля чого суб'єкт починає відрізняти небезпечні явища від сприятливих або нейтральних. Таким чином, органи чуття, що пасивно сприймають явища дійсності, стають інструментами запобігання можливого негативного чи небезпечного впливу. Схематично механізм переходу від сприйняття окремого явища до пізнання його сутності можна зобразити так:

- 1) абстрактне явище;
- 2) сенсорний (чутливий) акт;
- 3) досвід;
- 4) пам'ять;
- 5) подібність впливу конкретного явища;
- 6) уявлення (модель, схема) сутності явища;
- 7) упереджуюче сприйняття явища.

У даному разі не підлягає сумніву здатність органів відчуття відображати широкий спектр явищ дійсності. Річ у тім, що за допомогою органів відчуття суб'єкт має змогу формувати якісно різні образи, моделі, схеми, тобто уявлення щ явища. Ці образи, схеми чи моделі можуть бути числовими, звуковими, чорно-білими або кольоровими знаками, сприйматися суб'єктом загалом чи поодинокі.

При переході від явища до сутності на соціальному рівні особливу роль відіграє якісна відмінність одного рівня сприйняття від іншого. Якщо на рівні живих істот ця схема спрацьовує наочно, то стосовно людини вона потребує істотних уточнень і доповнень. Центральною ланкою поданої вищ схеми є формування наочних моделей змістової наповненою того чи іншого явища. Сутністю явищ на соціальному рівні понятійно-категорійні узагальнення про сенс та значення певних явищ для суб'єкта. Таким чином, визначені раніше схеми потребують значних доповнень та уточнень змісту окремих ланок та механізму загалом.

Соціальний рівень потребує розкриття процесу формування окремих слів, наукових понять та категорій. Складовими цього багаторівневого процесу є опис, порівняння, аналіз, синтез спостереження тощо. Таким чином, при переході з рівня тварин на людський рівень окремі ланки механізму переходу явища в сутність загалом зберігаються, хоча зміст цих даної суттєво змінюється.

Намагаючись досягнути складну проблему сутності явищ соціальної дійсності, слід звернутися до історичного досвіду. Ще з часів Піфагора відома універсальна цифрова модель розкриття сутності явищ, яка має таку форму: $1+2+3+4=10$. Це означає, що пізнати суть окремого явища (тобто 1) можна, маючи уявлення про сутність у цілому (тобто 10). Перехід від окремого явища (1) до його сутності (10) потребує певних узагальнень про окремі явища на тому чи іншому рівні організації (припустимо, на рівні безхребетних чи, навпаки, більш складно організованих тварин), про загальні та всеосяжні явища. Згідно з цією формулою, сутність окремого явища (тобто 10) становитимуть: саме конкретне явище, тобто 1; його сприйняття через призму групи подібних або «особливих» (2); а також загальних (3) та всеосяжних (4) явищ.

Отже, щоб зрозуміти сутність окремого явища соціальної реальності, потрібно мати уявлення про соціум загалом. Осягнення сутності соціуму також пов'язане з використанням цієї формули:

Термодинамічні біогеоценотичні психологічні інформаційні явища
(1) +' явища (2) + явища (3) + явища (4) =
= соціум (10)

Моделюючи структуру соціальних явищ за допомогою чисел від 1 до 10, потрібно мати уявлення про повний цикл взаємопереходів від одних понять до інших, тобто, окрім формули $1+2+3+4=10$, треба розкрити зміст інших чисел, зокрема 5, 6, 7, 8, 9. У такому разі необхідно враховувати взаємопереходи від одних форм руху матерії до інших, зміст яких відображають відповідні категорії. Таким чином, глибший зміст соціального універсуму (10) можна розкрити за допомогою категорій механічних форм руху матерії (1) + фізичних форм руху матерії (2) + хімічних (3) + геологічних (4) + ботанічних (5) + зоологічних (6) + психологічних (7) + інформаційних (8) + соціальних (9).

Формула піфагорійців багато в чому має універсальні можливості щодо пізнання сутності явищ, дає змогу розкрити зміст будь-якої категорії соціальної дійсності. Для розкриття змісту будь-якого явища соціальної дійсності потрібен широкий арсенал понять та категорій, здатних відобразити багатство його ознак. Чим він багатший і повніший, тим глибшим стане уявлення про соціум загалом, змістовнішою буде методологічна парадигма цього соціуму, архітектоніка, що дасть змогу наблизитися до розкриття суті окремого соціального явища.

Отже, перехід від окремого явища соціальної дійсності до пізнання його сутності передбачає врахування таких аспектів:

— соціальне явище — це багатство форм, у яких реальне буття постає перед суб'єктом;

— до механізму переходу від явища до його сутності належать сенсорні акти, досвід, пам'ять, слід впливу явища (тобто оцінка його впливу), уявлення (образи, схеми, моделі) про його наслідки та упереджуючі засоби сприйняття явища;

— окремі ланки якісно відрізняються за своїм змістом залежно від рівня розвитку живих істот. На соціальному рівні визначальна роль належить багатству, ґрунтовності понятійно-категорійного апарату та складним почуттям, які заступають спрощені емоції та знакові функції сенсорної сфери;

— одним з найперспективніших напрямів пізнання сутності явищ є вироблення механізмів зв'язку понять з числами.

ВИДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ЇХ СПЕЦИФІКА І МОЖЛИВОСТІ.

Поділ соціологічних досліджень на види залежить від ступеня складності, актуальності, мети, потреб замовників, наукової спроможності тощо.

Залежно від завдань розрізняють фундаментальні, прикладні та комплексні соціологічні дослідження. Фундаментальні дослідження спрямовані на виявлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані, як правило, з вирішенням складних проблем суспільства та його масштабних складових частин (інститути, галузі та сфери життєдіяльності тощо). Прикладні дослідження використовують для вивчення шляхів, форм та засобів вдосконалення діяльності конкретних соціальних об'єктів. Комплексні дослідження проводять здебільшого з міждисциплінарної проблематики, які поєднують у собі елементи фундаментальних та прикладних досліджень.

Дослідження залежно від затрат часу поділяють на довгострокові, середньострокові, короткострокові та експрес дослідження. В основу такого поділу покладено різні витрати часу, що є однією з найістотніших ознак характеру та видів досліджень. Експрес-дослідження потребують мінімальних витрат часу: від 1—2 тижнів до 1—2 місяців. Короткострокові дослідження тривають, як правило, від 2 до 6 місяців. Середньострокові — від 6 місяців до 3 років. Довгострокові — від 3 років і більше.

Залежно від статусу замовника та оплати праці розрізняють держбюджетні та госпрозрахункові види досліджень. Держбюджетні дослідження виконують на замовлення державних установ, які й оплачують їх. Госпрозрахункові виконують за рахунок окремих підприємств, організацій та установ.

Щодо об'єкта дослідження розрізняють монографічні, порівняльні, трендові та генетичні види соціологічних досліджень. До монографічних відносять дослідження, в яких об'єкт визначається як представник класу подібних об'єктів (робітники, студенти тощо). Порівняльні дослідження мають декілька різновидів. Так, порівнювати можна об'єкти за відповідними ознаками у різних умовах чи в однакових умовах за різними ознаками, у різний час та ін. Дослідження, у яких порівнюються одні й ті ж особи, що належать до вибіркової сукупності, називаються панельними. Трендовими називають повторні дослідження на тому самому об'єкті без дотримання вимоги збереження попередньої вибірки. Генетичними вважають дослідження процесів становлення та змін соціального об'єкта.

За типом логічних завдань дослідження поділяють на пошукові, пілотні, описові, експериментальні та проектно-конструкторські. До пошукових («розвідувальних») відносять дослідження, спрямовані на пошук, більш глибоке вивчення проблеми та шляхів її вирішення. Пілотні дослідження мають на меті апробацію окремих підходів, методів, інструментів та процедур. Дослідження, спрямовані на відображення окремих елементів та структурних ознак об'єкта, його функцій та динамізму взаємовідносин, називають описовими. Експериментальні дослідження дають нові знання дослідним шляхом. Метою проектно-конструкторських досліджень є вироблення програм, систем, планів як засобів удосконалення діяльності

об'єкта за рахунок досвіду науковців, практиків, а не за рахунок здобуття нових знань.

Щодо об'єкта пізнання тієї чи іншої сфери дійсності, системи відношень виділяють соціологічні дослідження у сфері (або системі) управління, промисловості, сільського господарства, науки, освіти, охорони здоров'я та інші.

Класифікація різноманітних соціологічних досліджень не тільки дисциплінує, а й систематизує діяльність дослідників, збагачуючи і поглиблюючи їх методику, програмне забезпечення.